

ВИДИ ЦИВІЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

У статті досліджено види цивільних процесуальних правовідносин. Опрацьовані підходи вчених до визначення видів цивільних процесуальних відносин. Виокремлені загальні та спеціальні критерії класифікації видів цивільних процесуальних відносин.

Ключові слова: правовідносини, цивільні процесуальні правовідносини, класифікація, Цивільний процесуальний кодекс.

В статье исследованы виды гражданских процессуальных правоотношений. Изучены подходы ученых к определению видов гражданских процессуальных отношений. Выделены общие и специальные критерии классификации видов гражданских процессуальных отношений.

Ключевые слова: правоотношения, гражданские процессуальные правоотношения, классификация, Гражданский процессуальный кодекс.

The types of civil procedural legal relations are researched. Approaches of scientists to determination of kinds of civil procedural relations are worked out. The general and special criteria of classification of types of civil procedural relations are singled out.

Key words: legal relations, civil procedural legal relations, classification, Civil Procedural Code.

Вступ. Будь-яке суспільство характеризується існуванням великої кількості відносин між людьми та їх об'єднаннями. Такі суспільні відносини можуть бути як врегульованими нормами права, так і неврегульованими. Щодня кожна особа вступає у безліч відносин: економічні, цивільні, сімейні тощо. Деякі з цих відносин можна тлумачити як цивільні процесуальні у разі, якщо їх метою є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Цивільні процесуальні правовідносини є масштабним інститутом, адже їхнє існування передбачає наявність не якогось конкретного виду правовідносин, який можна окреслити певними рамками, а комплексу правовідносин, об'єднаних спільним об'єктом, проте різних за суб'єктним складом, змістом та юридичними фактами, що зумовлюють їх виникнення, зміну чи припинення.

Стан дослідження. Дане питання, на відміну від інших загальнотеоретичних, мало представлене у працях вітчизняних авторів. У даному аспекті вагомим є внесок А.Л. Паскар [1, с. 324–325]. Втім, у навчальних посібниках із цивільного процесуального права питання класифікації цивільних процесуальних правовідносин фактично не розглядається. Рівень дослідження питання видів цивільних процесуальних правовідносин є неоднозначним. З одного боку, класифікація цивільних процесуальних правовідносин фактично перебуває поза увагою вітчизняних науковців, з іншого – окремі дослідження все ж наявні, й окрім того, очевидним є зв'язок між класифікацією видів правових відносин та видів цивільних процесуальних правовідносин. Тому серед науковців, які зробили найбільший внесок у дослідження даних питань, відомі такі, як І.С. Андрієнко, Ю.В. Білоусов, О.Г. Братель, С.В. Васильєв, О.В. Гетманцев, К.В. Гусаров, О.М. Єфімов, О.С. Захарова, В.В. Комаров, Г.З. Лазько, А.Л. Паскар, О.В. Підлубна, П.І. Радченко, Л.А. Тичинська, Є.І. Фурса, С.Я. Фурса, Є.О. Харитонов, Т.В. Цюра, С.І. Чернооченко, М.Й. Штефан, С.В. Щербак, М.М. Ясинок тощо. Проте більшість із них взагалі не розглядали питання класифікації цивільних процесуальних правовідносин, обмежуючись аналізом окремих її елементів, а ті концепції, які є наявними, сформульовані все ж дещо неоднозначно.

Мета статті – надати характеристику видам цивільно-процесуальних відносин.

Результати дослідження. Види правовідносин у теорії права, на відміну від галузі цивільного процесуального права, широко аналізуються в науковій літературі. Так, М.В. Цвік та О.В. Петришин пропонують класифікацію правовідносин за п'ятьма критеріями. Пропонуємо розглянути кожен із них на предмет притаманності цивільно-процесуальним правовідносинам.

Першим критерієм є розподіл правовідносин на відносні та абсолютні. Відносні правовідносини – це ті, в яких реалізація суб'єктивних прав однієї особи можлива лише через виконання обов'язків іншою особою, а абсолютні правовідносини – відносини, засновані на можливості безпосереднього використання суб'єктом своїх суб'єктивних прав без втручання інших суб'єктів у сферу його діяльності [2, с. 337]. Аналіз норм Цивільного процесуального кодексу України від 18.03.2004 № 1618-IV [3] свідчить про те, що обидва зазначених види можуть бути характерними для цивільних процесуальних правовідносин. Так, прикладом відносних правовідносин є передбачене статтею 184 право на пред'явлення позову. У такому разі право особи на пред'явлення позову зумовлює виникнення обов'язку суду першої інстанції зареєструвати його та не пізніше наступного дня передати судді. Цивільно-правові відносини також можуть бути абсолютними. Так, у статті 49 Цивільного процесуального кодексу України від 18.03.2004 № 1618-IV [3] встановлено процесуальні права та обов'язки сторін. Наприклад, позивач вправі відмовитися від позову (всіх або частини позовних вимог); відповідач має право визнати позов (всі або частину позовних вимог) на будь-якій стадії судового процесу; позивач вправі збільшити або зменшити розмір позовних вимог до закінчення підготовчого засідання або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження; відповідач має право подати зустрічний позов.

Наступним критерієм розподілу правовідносин, за версією М.В. Цвіка та О.В. Петришина, є розподіл за предметом правового регулювання. За цим критерієм правовідносини поділяються на конституційні, цивільні, адміністративні, трудові, фінансові тощо [2, с. 337]. Зрозуміло, що такий розподіл характерний винятково для класифікації правових відносин, і цивільно-правові відносини при цьому є одним із різновидів. Тобто у даному контексті виділення вказаного критерію у аспекті притаманності цивільно-правовим відносинам є неактуальним.

За функціональним призначенням дослідники виділяють дві великі групи правовідносин: регулятивні та охоронні. Регулятивні правовідносини виникають на основі юридичних дозволів і втілюються в правомірних діях суб'єктів, регулюючи відповідні суспільні відносини. Охоронні правовідносини виникають на основі юридичних заборон і є результатом вчинення суб'єктами правопорушень [2, с. 337]. Аналіз норм Цивільного процесуального кодексу України від 18.03.2004 № 1618-IV [3] свідчить про те, що цивільні процесуальні відносини можуть бути як регулятивними, так і охоронними. Прикладом регулятивних відносин є залучення до цивільної справи представників. Так, регулятивний характер таких правовідносин полягає у тому, що законодавством встановлено можливість участі у процесі таких суб'єктів, а також врегульовано порядок та умови їх участі. Охоронні правовідносини також широко представлені у нормах чинного цивільного процесуального законодавства. Наприклад, статтею 45 врегульовано правовідносини із забезпечення захисту прав малолітніх або неповнолітніх осіб під час розгляду справи, а статтями 116-119 – правовідносини із забезпечення доказів.

М.В. Цвік та О.В. Петришин розрізняють матеріально-правові та процесуально-правові правовідносини. Матеріально-правові правовідносини виникають на основі норм матеріального права, їх змістом є права і обов'язки сторін, а процесуально-правові правовідносини реалізують норми процесуального права і виникають на основі організаційних відносин [2, с. 337–338]. У такому контексті варто зазначити, що усі цивільно-процесуальні правовідносини мають процесуально-правовий характер, отже, розподіляти досліджувані правовідносини за таким критерієм недоцільно.

Останній критерій, розглянутий у праці вищезазначених авторів, – розподіл правовідносин за часом дії на довгострокові та короткострокові. Довгострокові правовідносини тривають певний час (визначений або невизначений), а короткострокові правовідносини тривають протягом незначного часового відрізка і припиняються одразу після виконання учасниками своїх прав і обов'язків [2, с. 338]. Прикладом довгострокових правовідносин у

цивільному процесі є власне правовідносини із розгляду справи по суті. Такі правовідносини проходять низку стадій, зокрема відкриття, з'ясування обставин справи та дослідження доказів, судові дебати, ухвалення рішення тощо, причому кожна зі стадій відбувається у визначений законом строк. Короткотривалих цивільно-процесуальних відносин також існує безліч. Наприклад, статтею 147 Цивільного процесуального кодексу України від 18.03.2004 № 1618-IV [3] врегульовується питання приводу свідка, який без поважних причин не з'явився на судові засідання або не повідомив про причини неявки. У такому разі правовідносини щодо такої особи триватимуть короткочасно і залежатимуть від постановлення судом ухвали про привід свідка до моменту, коли особа буде доставлена до судового засідання, або ж коли начальник органу Національної поліції України поверне ухвалу до суду з письмовим поясненням причин невиконання.

Отже, цивільно-процесуальні правовідносини можуть класифікуватись за критерієм часу дії на довгострокові та короткострокові. Такий критерій розподілу правовідносин підтримується й іншими дослідниками теорії права, зокрема такими, як С.Д. Гусарев та О.Д. Тихомиров [4, с. 197], К.Г. Волинка [5, с. 158], Г.О. Саміло [6, с. 205], В.М. Кириченко та О.М. Куракін [7, с. 151] тощо.

У працях інших авторів розглянуто й деякі інші критерії щодо класифікації правовідносин, які також доцільно проаналізувати у контексті їх притаманності цивільно-процесуальній сфері. Так, С.Д. Гусарев та О.Д. Тихомиров розглядають питання видів правовідносин дещо ширше. Одним із запропонованих науковцями критерієм є розподіл правовідносин за кількістю суб'єктів на прості та складні. Простими є ті, що відбуваються лише між двома суб'єктами (сторонами), а складними – учасники яких представлені трьома чи більше суб'єктами (сторонами) [4, с. 197]. Зробимо висновок, що більшість цивільних процесуальних правовідносин є складними, про що свідчить аналіз норм Цивільного процесуального кодексу України від 18.03.2004 № 1618-IV [3]. Наприклад, у розгляді цивільної справи беруть участь суд, позивач, відповідач, представники, треті особи, свідки, експерти тощо. Велика кількість можливих учасників робить такі правовідносини складними. Своєю чергою прості правовідносини також притаманні цивільному процесу. Наприклад, у цивільно-процесуальних правовідносинах із підготовки висновку експертом беруть участь два суб'єкти: із однієї сторони учасник справи чи суд, шляхом здійснення замовлення чи прийняття ухвали про призначення експертизи, а з іншої сторони – експерт, який власне і здійснює експертизу.

Отже, зробимо висновок, що цивільно-процесуальні правовідносини можуть бути як простими, так і складними. Можливість розподілу правовідносин за таким критерієм розглядали й інші дослідники теорії права, зокрема такі, як К.Г. Волинка [5, с. 157], Г.О. Саміло [6, с. 205], В.М. Кириченко та О.М. Куракін [7, с. 151] тощо. Зазначимо, що вчені-цивілісти цей критерій переважно не розглядають під час здійснення класифікації видів цивільно-процесуальних правовідносин.

Цивільно-процесуальні правовідносини можуть також бути як односторонніми, так і двосторонніми. Зауважимо, що окрім С.Д. Гусарева та О.Д. Тихомірова, такий критерій також розглядали у своїх роботах дослідники в сферах як теорії права, так і теорії цивільного процесуального права, а саме: К.Г. Волинка [5, с. 157], Г.О. Саміло [6, с. 205], В.М. Кириченко та О.М. Куракін [7, с. 151], А.Л. Паскар [1, с. 324-325] тощо. Тобто критерій поділу правовідносин за розподілом прав і обов'язків між суб'єктами є характерним і для цивільно-процесуальних правовідносин.

Також варто звернути увагу на те, що С.Д. Гусарев та О.Д. Тихомиров поділяють правові відносини за характером обов'язків на активні та пасивні. Активними є правовідносини, у яких зобов'язаний суб'єкт повинен вчинити певні дії, а пасивними вважаються правовідносини, в яких зобов'язаний суб'єкт має утриматись від вчинення певних дій [4, с. 197]. У цивільних процесуальних правовідносинах активність та пасивність проявляється наступним чином. Згідно зі статтею 43 Цивільного процесуального кодексу України від 18.03.2004 № 1618-IV [3] на учасників справи покладено обов'язки щодо появи в судовому засіданні за викликом суду, якщо їх явка визнана судом обов'язковою; подання усіх наявних у них доказів в порядку та строки, встановлені законом або судом, та не приховувати докази; надавання суду повних і достовірних пояснень з питань, які ставляться судом, а також учасниками справи в судовому засіданні; виконання процесуальних дій у встановлені законом або судом строки; виконання інших процесуальних обов'язків, визначених законом

або судом. Тобто велика кількість правовідносин, які мають місце під час судового розгляду цивільної справи, є активними, адже до сторін пред'являються конкретні та неухильні вимоги щодо вчинення певних дій. Своєю чергою пасивні цивільно-процесуальні правовідносини мають місце, зокрема, під час давання показань свідка. Так, у статті 71 Цивільного процесуального кодексу України від 18.03.2004 № 1618-IV [3] встановлено, що фізична особа не має права відмовитися давати показання, крім показань щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, над якою встановлено опіку чи піклування, член сім'ї або близький родич цих осіб), які можуть тягнути юридичну відповідальність за нього або таких членів сім'ї чи близьких родичів. У таких правовідносинах на особу покладено обов'язок утриматись від вчинення певних дій, а саме відмови давати показання. В такому разі, якщо показання мають даватись не щодо осіб, перерахованих у нормі даної статті, цивільні процесуальні відносини між судом та свідком матимуть пасивний характер.

Останній критерій розподілу правовідносин, який проаналізований у праці С.Д. Гусарева та О.Д. Тихомирова, це їх розподіл за характером волевиявлення сторін. Дослідниками виділяються договірні правовідносини, для виникнення яких необхідне волевиявлення (згода) як уповноваженої, так і зобов'язаної сторони, та управлінські правовідносини, для виникнення яких досить волевиявлення лише уповноваженої сторони [4, с. 197]. У цивільному процесі, як свідчать норми Цивільного процесуального кодексу України від 18.03.2004 № 1618-IV [3], можливі і договірні, і управлінські правовідносини. Варто звернути увагу на те, що більшість цивільно-процесуальних правовідносин є управлінськими, адже їх обов'язковим суб'єктом є суд. Відповідно, суд встановлює вимоги, які зобов'язані виконувати як позивач та відповідач, так й інші учасники судового спору. Відповідно, договірні правовідносини, зокрема, мають місце при досудовому врегулюванні спору. Згідно зі статтею 16 сторони можуть дійти згоди щодо досудового врегулювання спору, і у такому випадку судовий розгляд цивільної справи не буде відбуватись. Тобто договірний характер таких правовідносин полягає у тому, що для досудового врегулювання спору необхідне волевиявлення обох сторін – і позивача, і відповідача, і у разі досягнення ними згоди участь суду є необов'язковою.

Вказаний критерій розподілу правових відносин розглядався і у роботах інших теоретиків права, а також дослідників цивільно-процесуальних правовідносин. Серед них виділимо таких, як К.Г. Волинка [5, с. 158], Г.О. Саміло [6, с. 205], В.М. Кириченко та О.М. Куракін [7, с. 150], А.Л. Паскар [1, с. 324–325] тощо. Отже, на основі здійсненого аналізу доходимо висновку, що цивільно-процесуальні правовідносини доцільно класифікувати за характером волевиявлення сторін на договірні та управлінські.

Отже, загальними критеріями класифікації цивільних процесуальних правовідносин є наступні:

1. За ступенем індивідуалізації суб'єктів: абсолютні та відносні.
2. За критерієм функціонального призначення: регулятивні та охоронні.
3. За критерієм часу дії: довгострокові та короткострокові.
4. За кількістю суб'єктів: прості та складні.
5. За розподілом прав і обов'язків між суб'єктами: односторонні та двосторонні.
6. За критерієм характеру обов'язків: активні та пасивні.
7. За характером волевиявлення сторін: договірні та управлінські.

Цивільні процесуальні правовідносини одночасно характеризуються ознаками різних видів. Із цим варто погодитись, аже такі правові відносини дійсно можуть одночасно бути і абсолютними, і довгостроковими, і двосторонніми, і активними. Це дозволяє зробити висновок, що одним із спеціальних критеріїв поділу цивільних процесуальних правовідносин на види є критерій розподілу за включенням ознак різних видів правовідносин на дійсні та комплексні, проте аналіз норм Цивільного процесуального кодексу України від 18.03.2004 № 1618-IV [3] свідчить про те, що цивільні процесуальні правовідносини все ж є комплексними. Виділення правовідносин «у чистому вигляді» є фактично неможливим.

А.Л. Паскар пропонує більш масштабну систему спеціальних критеріїв класифікації цивільних процесуальних правовідносин. Окрім проаналізованих нами раніше, звернемо увагу на розподіл за наступними критеріями. Так, дослідницею запропоновано за характером взаємовідносин між суб'єктами процесу поділяти цивільні процесуальні правовідносини на головні –

відносини між судом і сторонами процесу; похідні – взаємодію суду з іншими особами, які беруть участь по справі; службово-допоміжні – відносини між судом й іншими учасниками процесу, які сприяють здійсненню правосуддя [1, с. 324].

Наступний критерій, виділений А.Л. Паскар, – це поділ цивільних процесуальних правовідносин за характером їх взаємодії на: 1) відносини змагальності; 2) відносини співробітництва; 3) відносини керування [1, с. 324]. Цей критерій є подібним до розглянутого нами раніше поділу правовідносин на договірні та управлінські, проте він враховує і галузеву специфіку досліджуваного інституту.

А.Л. Паскар погоджується із можливістю поділу цивільно-процесуальних правовідносин за критерієм функціонального призначення на регулятивні та охоронні. Проте і тут дослідницею уточнюються галузеві особливості таких правових відносин. Отже, А.Л. Паскар розглядає регулятивні цивільно-процесуальні правовідносини, а охоронні розподіляє на три групи: правовідновлюючі, каральні та компенсаційні [1, с. 325]. Як нами встановлювалось раніше, охоронні правовідносини виникають на основі юридичних заборон і є результатом вчинення суб'єктами правопорушень. Виділення правовідновлюючих, каральних та компенсаційних правовідносин є актуальним із огляду на характер таких правовідносин, а також мету позивача, із якою він вступає у цивільно-процесуальні правовідносини, або дисциплінарні проступки, але не в разі виникнення цивільного спору.

Також спеціальний характер притаманний запропонованому А.Л. Паскар розподілу цивільно-процесуальних правовідносин за критерієм наявності і характеру інтересу суб'єктів. Дослідницею виділено відносини між судом і особами, які мають матеріальний інтерес в результатах розгляду справи; відносини між судом і особами, які мають процесуальний інтерес; відносини між судом і особами, які не зацікавлені в результаті розгляду справи, але сприяють здійсненню правосуддя [1, с. 325]. Такий критерій розподілу виділено із огляду на особливості суб'єктного складу цивільно-процесуальних правовідносин. Суб'єкти цивільно-процесуальних правовідносин поділяються на суб'єктів, які здійснюють правосуддя в цивільних справах: суди, які розглядають і вирішують справи в першій інстанції, та суди, що перевіряють законність і обґрунтованість рішень у апеляційному та касаційному порядку; суб'єктів, які беруть участь у справі: учасників справи, які захищають власні права та інтереси, та учасників справи, які захищають права та інтереси інших осіб; суб'єктів, які є іншими учасниками цивільного процесу: помічник судді, секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, експерт з питань права, перекладач, спеціаліст. Суд є обов'язковим учасником цивільно-процесуальних правовідносин, і саме від характеру його відносин із іншими учасниками залежить виділення критерію наявності й характеру інтересу суб'єктів. Проте як нами було встановлено раніше, окремі види цивільно-процесуальних правовідносин можуть здійснюватись без участі суду – взаємодія сторін процесу та відносини між сторонами й іншими учасниками процесу. Тому, на нашу думку, види правовідносин варто розглядати дещо ширше – як відносини, у яких беруть участь особи, які мають матеріальний інтерес в результатах розгляду справи; як відносини, у яких беруть участь особи, які мають процесуальний інтерес; як відносини, у яких беруть участь особи, які не зацікавлені в результаті розгляду справи, але сприяють здійсненню правосуддя.

Таким чином, проаналізувавши положення наукової літератури, доходимо висновку, що спеціальними критеріями класифікації цивільних процесуальних правовідносин є наступні:

1. За характером взаємодії між суб'єктами процесу: 1) відносини між судом і сторонами процесу; 2) взаємодія суду з іншими особами, які беруть участь по справі; 3) відносини між судом й іншими учасниками процесу; 4) взаємодія сторін процесу; 5) відносини між сторонами та іншими учасниками процесу;

2. За характером їх взаємодії: 1) відносини змагальності; 2) відносини співробітництва; 3) відносини керування;

3. За критерієм функціонального призначення: 1) регулятивні; 2) охоронні, правовідновлюючі, компенсаційні, правовстановлюючі;

4. За критерієм наявності і характеру інтересу суб'єктів: 1) відносини, у яких беруть участь особи, які мають матеріальний інтерес в результатах розгляду справи; 2) відносини, у яких беруть участь особи, які мають процесуальний інтерес; 3) відносини, у яких беруть участь особи, які не зацікавлені в результаті розгляду справи, але сприяють здійсненню правосуддя.

Висновки. Таким чином, дослідження видів цивільних процесуальних правовідносин засвідчило їх різноманітність, яке не повною мірою досліджене у науковій літературі. Аналіз сучасних посібників із цивільного процесуального права продемонстрував, що більшість дослідників ігнорують дане питання. Разом із тим у теорії права види правових відносин представлені належним чином. Цивільні процесуальні правовідносини є різновидом правових відносин, що дозволило нам встановити відповідні паралелі.

Різнорозмірність видів цивільних процесуальних правовідносин, а також критеріїв їх розподілу зумовлене особливостями їх елементного складу. Як нами зазначалось раніше, кожний складник цивільних процесуальних правовідносин є масштабною комплексною категорією, яка включає низку суб'єктів, індивідуальний для кожних окремих правових відносин об'єкт, широке коло прав і обов'язків суб'єктів, а також низку юридичних фактів, які зумовлюють виникнення, зміну та припинення цивільних процесуальних правовідносин. Саме тому цілком можливим є встановлення великої кількості критеріїв розподілу цивільних процесуальних правовідносин, у тому числі й таких, які притаманні будь-яким правовим відносинам, а також характерні винятково для цивільно-процесуальної сфери.

Список використаних джерел:

1. Теоретичні проблеми цивільного процесуального права : Підручник / М.М. Ясинюк, М.П. Курило, О.В. Кіріяк, О.О. Кармаза, С.І. Запара та ін.; За заг. ред. д.ю.н. професора М.М. Ясинюка. Київ : Алерта, 2016. 890 с.
2. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
3. Цивільний процесуальний кодекс України. Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492.
4. Теорія держави та права : навч. посіб. / [С.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, А.М. Завальний, Н.В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С.Д. Гусарева, О.Д. Тихомирова. Київ : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
5. Волинка К.Г. Теорія держави і права: Навч. посіб. Київ : МАУП, 2003. 240 с.
6. Саміло Г.О. Теорія держави і права: Навчальний посібник. Запоріжжя : Просвіта, 2010. 348 с.
7. Кириченко В.М., Куракін О.М. Теорія держави і права: модульний курс: Навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 264 с.